

Afyon Paşa Camii'nin Günümüz Cami Mimarisine Örneklği Açısından Değerlendirilmesi*

Araştırma
Makalesi
Research
Article

Ömer Faruk AKIN

Araştırma Görevlisi, Bayburt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Sanatları ve Dini Musiki Anabilim Dalı
Research Assistant, Bayburt University, Faculty of Theology, Department of Islamic Arts and Religious Music
Bayburt, Türkiye

omerfarukakin@bayburt.edu.tr

orcid.org/0000-0002-4519-1731

Yazar
Author

Akın, Ömer Faruk. "Afyon Paşa Camii'nin Günümüz Cami Mimarisine Örneklği Açısından Değerlendirilmesi". *Tevilat* 5/1 (Haziran 2024), 215-237.

doi.org/10.53352/tevilat.1484833

Atıf
Cite as

Received / Geliş Tarihi: 15.05.2024

e-ISSN: 2757-654X

Accepted / Kabul Tarihi: 23.06.2024

www.tevilat.com

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Yayıncı/Published by: Selçuk University Press



Bilgi
Info

* Bu makale, 25-26-27 Kasım 2022 tarihlerinde Bursa'da düzenlenen "İslam Dünyasında Şehir Kültürü (Alimler, Eserler ve Mimari)" adlı sempozyumda sözlü olarak sunulmuş bildirinin genişletilmiş halidir. / This article is an expanded version of the paper presented orally at the symposium titled "Urban Culture in the Islamic World (Scholars, Works and Architecture)" held in Bursa on 25-26-27 November 2022.

Afyon Paşa Camii'nin Günümüz Cami Mimarisine Örnekliliği Açısından Değerlendirilmesi

Camiler, İslam coğrafyasının genişlemesi, yeni şehirlerin fethedilmesi ve dinin farklı milletlerden mensupları ile gelişmiş ve değişime uğramıştır. Böylelikle İslâm'ın yayıldığı çeşitli coğrafyalarda birbirinden farklı ve güzel, bölgesel malzemeler ile ihtiyaca yönelik ibadet mekânları inşa edilmiştir. Tarihi süreçte incelediğimizde, Anadolu Camileri telafisi zor birçok süreçten geçmiştir. Özellikle son asrın politik hareketliliği, çeşitli reform talepleri ve öncüllerdeki değişim cami imar geleneğini sekteye uğratmıştır. İbadet ihtiyacının karşılanması amacıyla imar geleneğinden uzak biçimde yaptırılan camilerdeki artış, çeşitli eleştirileri ve yeni mimari arayışları beraberinde getirmiştir. Bunun yanında bakımsızlık veya farklı çıkarlar uğruna tarihe kurban edilen camilerin mevcudiyeti günümüz cami mimarisinde hissedilen anlamsız boşluğun temelini oluşturmuştur. 478 yıllık aktif hizmetinin ardından yıkılan ve 2020 yılında aynı isimle tekrar ibadete açılan Afyon Paşa Cami yapısı ve tarihi itibarı ile şahsına münhasırdır. Müslüman-Türk topluluğunu yansıtan yapısıyla günümüzde geleneksel mimari adı altında yapılan dengesiz taklitlere karşın mükemmel örnekliliği, bu yapıyı bahse değer görmemizdeki en büyük sebeptir. Makalemizde cami medeniyetinin yeniden dirilişinin önemli sembollerinden birisi olarak gördüğümüz Paşa Camisini tarihi süreci içerisinde gözlemleyecek ve genel özelliklerini Türk-İslâm Sanatı üslûbu açısından inceleyeceğiz.

Özet

Anahtar Kelimeler: İslam Sanatları ve Dini Müzik, Mimari, Afyonkarahisar, Ahşap Direkli Cami, Umur Bey, Afyon Paşa Cami

216

Tevilat 5/1 (2024)

Evaluation of Afyon Pasha Mosque as an Exemplary to Contemporary Mosque Architecture

Mosques have developed and changed with the expansion of the Islamic geography, the conquest of new cities and the members of the religion from different nations. Thus, in various geographies where Islam spread, different and beautiful places of worship were built using regional materials. When we examine the historical process, Anatolian Mosques have gone through many processes that are difficult to compensate for. Especially the political dynamism of the last century, various reform demands and changes in premises have disrupted the tradition of mosque construction. The increase in mosques built in a way that is far from the construction tradition in order to meet the need for worship has brought about various criticisms and new architectural searches. In addition, the existence of mosques that were neglected or sacrificed to history for the sake of different interests formed the basis of the meaningless void felt in today's mosque architecture. Afyon Pasha Mosque, which was demolished after 478 years of active service and reopened for worship under the same name in 2020, is unique in terms of its structure and history. The biggest reason why we consider this building worth mentioning is that it is a perfect example of a structure that reflects the Muslim-Turkish community, despite the unbalanced imitations made under the name of traditional architecture today. In our article, we will observe the Pasha Mosque, which we see as one of the important symbols of the revival of the mosque civilization, in its historical process and examine its general features in terms of Turkish-Islamic Art style.

Abstract

Keywords: Islamic Arts and Religious Music, Architecture, Afyonkarahisar, Wooden Pole Mosque, Umur Bey, Afyon Pasha Mosque.

Giriş

İnsanoğlu bir varlığa inanma içgüdüsu ile doğar ve çevresel faktörlerin yönlendirmesi ile tâbi olacağı bir inanç benimser.¹ Benimsenen inançlar, ortaya çıkarılan her türlü eser ve yapıda izler taşır. Bireysel veya toplumsal boyutta oluşturulan bu eserlerin, inançları kavrama veya toplumları anlama noktasında büyük katkılarda bulunduğunu söyleyebiliriz.² Zira toplumların kültür, sanat ve geleneklerine baktığımızda yeryüzünde günümüze kadar inanma ihtiyacı duymamış bir topluluğun olmadığını görmekteyiz.³

Kabul gören inanışlar, tebaası ile dini ritüellerini yerine getirmek için ibadet mekânlarına ihtiyaç duymuş ve zaman içerisinde özgün mabetlerini oluşturmuşlardır.⁴ İslâm dinini kabul etmeleri, Türklerin kendi örf ve adetlerinden uzaklaştırmamıştır. Daha sonraları sanatlarına da yansiyacak şekilde dini anlam boyutunda ele almışlar ve şekilcilikten uzak durmuşlardır. İslâm öncesi yaşantılarında da bulunan işlevsellik ve estetik anlayışlarını devam ettiren Türkler, hicri ikinci asırdan itibaren oluşan ve daha çok Arap Yarımadasında bulunan mimari kültürlerin harmanlanarak inşası gerçekleştirilen camilerden farklı olarak kendi özgün mimarilerini oluşturmuşlardır. Türklerin, İslâm'ı kabul etmeye başladığı 8. yüzyıl da tam anlamıyla yerleşik hayata geçmedikleri göz önünde bulundurulunca, cami imar silsilesine birkaç asır sonrası katıldıklarını söyleyebiliriz.

Buldukları coğrafyanın doğasına uygun mimari eserler inşa eden Türkler, Anadolu topraklarına geldiklerinde hem yurt edinme çabası içerisindeydiler hem de geçmişte edinmiş oldukları beceri ve bilgileri yansıtma fırsatı bulmuşlardır. Bu doğrultuda özellikle Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Erken devir Osmanlı mimarisinde özgün bir üslup geliştirmişler; ahşap direkli, kiremit çatılı, örme duvarlı ve genellikle tuğladan örülen tek minareli cami kültürünü

¹ Mustafa Akçay, "İmanın Oluşumunda Fitratın Rolü", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1996), 277.

² Yılmaz Can – Recep Gün, *Türk İslam Sanatları ve Estetiği* (İstanbul: Kayıhan Yayınları,2015), 19.

³ Ali Rıza Aydın, "İnanma İhtiyacı ve Dinî Ritüellerin Psikolojik Değeri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 9/3 (2009), 88.

⁴ İsmet Eşmeli, "Dinlerde Mabet-İbadet İlişkisi (Yahudilik Örneği)", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2019), 28.

oluşturmuşlardır. Bu cami tarzı, çevresinde inşa edilen külliye şeklinde siyasî, adlî ve öğrenim faaliyetlerinin yürütüldüğü⁵ yapılar birliği ile hem bölgeyi ihya etmiş hem de halkın maneviyatını arttırmıştır. Makalemize konu olan ilk Afyon Paşa Camii de bu mimari tarzda 1455 yılında inşa edilmiştir.

20. yüzyıla gelindiğinde baş gösteren dünya savaşları ile devletin yönetim biçiminin değişmesi gibi çalkantılı ve zorlu günlerin vermiş olduğu yıpratıcı etki cami mimarisine de yansımıştır. Devletin savaş sonrası toparlanma ve ulusu tekrar inşa etme sürecinde cami imar koşullarını belirlemekten geri durduğunu ve bu dönemde, oluşan cami ihtiyacının Diyanet, vakıflar veya halkın bireysel çabalarıyla karşılanmaya çalışıldığını söyleyebiliriz. Kural belirleyicinin olmaması, haliyle ihtiyaca yönelik niteliksiz yapıların boy göstermesine sebebiyet vermiştir.⁶ Üretilmek istenen çözüm yolları yetersiz kalmış ve devlet eliyle yaptırılan eserlerde geleneksel dini motiflere çok fazla yer verilmemiştir. Bunun en büyük sebebi ise cami talebinde bulunan kesim ile tasarımcı kadronun aynı idealizme sahip olmamasıdır.⁷

Harici olarak bakımsızlık veya 478 yıllık hizmetinin ardından 1933 yılında yıkılan Afyon Paşa Camii'nde de olduğu gibi farklı çıkarlar uğruna tarihe kurban edilen camilerin mevcudiyeti aslında günümüz cami mimarisinde hissedilen anlamsız boşluğun temelini oluşturmaktadır.⁸ Buna karşın son yarım asırdır gerçekleştirilen cami yapım seferberliğinde en büyük aktörün halk⁹ olduğunu özellikle belirtmeliyiz. Zira camiler toplumsal yapılardır ve toplumun beğenisi bu noktada önem arz etmektedir. Bu duruma

⁵ Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 108.

⁶ Pilehvarian, "Türkiye'de Güncel Cami Mimarisi üzerine Bir Araştırma: İstanbul Esenler İlçesi Örneği", 64.

⁷ Ayla Antel, "Geçmişten Günümüze Cami Mimarisinin Gelişim", *I. Ulusal Cami Mimarisi Sempozyumu: Gelenekten Geleceğe Cami Mimarisinde Çağdaş Tasarım ve Teknolojileri*, ed. Hale Tokay vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 260.

⁸ Bk. Mehmet Şevket Eygi, *Yakın Tarihimizde Cami Kıyımı*. İstanbul: Tarih&İbret Yayınları, 2017.

⁹ Melek Kutlu Diveli, "Geçmişten Günümüze Cami Mimarisinde Etkin Güç Olarak: Dönemsel Aktörler", *I. Ulusal Cami Mimarisi Sempozyumu: Gelenekten Geleceğe Cami Mimarisinde Çağdaş Tasarım ve Teknolojileri*, ed. Hale Tokay vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 105.

güzel bir örnek olarak başkent Ankara'da bakanlıklara ev sahipliği yapan Kızılay bölgesinde inşa edilen Kocatepe Camii'ni gösterebiliriz. Başlangıçta modern tasarıma sahip olan camiye ilk defa farklı anlamlar yüklenmiş ve halkın beğenisinden geçememiştir. Halkın geleneklerine olan bağlılığı cami algılarında da etkili olmuş, İstanbul Şehzade Camii'nin büyütülmüş taklidi hüviyetini taşıyan¹⁰ yeni tasarım ise halk tarafından kabul ve beğeni ile karşılanmıştır.¹¹ Ancak 2 yıl sonra açılışı gerçekleştirilen ve 1995 yılında Ağa Han ödülüne layık görülen modern mimariye sahip TBMM Camii ise yadırganmıştır.¹²



Şekil 1-2: Kocatepe Camii'nin ilk tasarımı¹³ ve günümüzdeki hali¹⁴

Günümüz olarak tabir edilebilecek yaklaşık son 20-25 yıllık dönemde mimarlıkta tam bir serbestliğin olduğunu söyleyebiliriz.¹⁵ Anıtsal nitelik taşıyan bu eserlerin yanında birçok

¹⁰ Bülent Batuman, *Milletin Mimarisi Yeni İslamcı Ulus İnşasının Kent ve Mekan Siyaseti* (İstanbul: Metis Yayınları, 2019), 42-43.

¹¹ Hüsrev Tayla, "Kocatepe Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/142.

¹² M. Yılmaz Ergüvenç, *İslam Mimarlık Sanatı* (İstanbul: Puslu Yayınları, 2020), 152.

¹³ Salt Araştırma, "Kocatepe Camii'nin (Ankara) 1/200 Ölçekli Maketinin Fotoğrafı" (Erişim Tarihi: 29.12.2022).

¹⁴ Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), "Ankara Kocatepe Camii" (Erişim Tarihi: 29.12.2022).

¹⁵ Çağrı Uzun, *Günümüz Cami Mimarisinin İşlev-Biçim ve Teknoloji İlişkisi Açısından İncelenmesi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 63.

modern, geleneksel veya hibrit camiler inşa edilmiştir. 02.08.1998 gün ve 23421 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanan 4380 sayılı kanunla ilk defa bir kıstas oluşturulmuş ve sistemsel hareketlilik başlamıştır.¹⁶ Özellikle 2000’lerden sonra değişen iktidar ve yürütülen istikrarlı politikalar sonucunda bu alanda ciddi bir rağbetin olduğu görülmektedir.

Modernist ile geleneksel tasarımları birleştirme arzusu doğru örneklerinin yanında çarpık yapıları da ortaya çıkarmıştır. Bu anlayışın bizleri gerçek sanat eseri olarak kabul edebileceğimiz mabetlerden uzaklaştırdığını söyleyebiliriz. Çözüm yolu olarak denenen taklidî yapılarda ise ölçü-yapı uyumlarına dikkat edilmemesi, oluşan eseri tanımlama noktasında sıkıntıları beraberinde getirmiştir. Çünkü yapılan eserler ki çoğunlukla 16. yüzyıl klasik dönem Osmanlı cami mimarisi tarzında yapılmaktadır ne Osmanlı mimari usulüne tâbidir ne de yeni bir üslubun simgesi niteliğindedir.

Bu anlamsız boşluğun içerisinde dikkatimizi celbeden ve 87 yıllık sürecin ardından 2020 yılında ilk halinden esinlenilerek aynı isimde tekrar inşa edilen Afyon Paşa Camii tanımlanabilirliği ile öne çıkmaktadır. Üslup açısından geleneğe bağlı, ehil kimseler eliyle ve devletin gözetiminde yapılmış olması usulünde doğru olduğunu bizlere göstermektedir. Makalemizde tarihi süreçlerini ve mimari özelliklerini belgeler ışığında inceleyeceğimiz Afyon Paşa Camii’ni günümüz cami mimarisi açısından değerlendirmeye çalışacağız.

Afyon Paşa (Umur Bey) Camii (M. 1455)

Erken devir Osmanlı mimarisi ile klasik dönem Osmanlı mimarisinin geçiş sürecine denk gelen, yapı tarzı olarak Selçuklu mimari üslubunu devam ettiren ilk Paşa (Umur Bey) Camii H. 859

¹⁶ Hayati Binler, “Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Camilerin Şehir İçindeki Yeri ve Ehemmiyeti” *I. Ulusal Cami Mimarisi Sempozyumu: Gelenekten Geleceğe Cami Mimarisinde Çağdaş Tasarım ve Teknolojileri*, ed. Hale Tokay vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 380.

(M.1455)¹⁷ tarihinde Kara Timurtaş oğlu Umur Bey (v.865/1461)¹⁸ tarafından yaptırılmıştır. Caminin ustası bilinmemektedir.¹⁹ Kitabesinin olmayışından dolayı yapı hakkındaki ilk bilgilere Bursa Umur Bey Camisinde bulunan ve Türkçe olarak²⁰ tertip edilmiş vakfiye kitabelerinden²¹ ulaşmaktayız.

Cami, Osmanlı sicillerinde bulunduğu bölge itibari ile “At Pazarı Camii”, banisi sebebiyle “Umur Bey Camii”, halk arasında Umur Bey'in makamından dolayı “Paşa Camii” ve 1920-1923 yıllarında askeri kışla olarak kullanılması hasebiyle “Kışla Camii” olarak bilinmektedir.²² Bölgede benzer isimlerde başka camilerin oluşu yapılan çalışmalarda yapıları karıştırma ihtimalini de ortaya çıkarmaktadır.²³

¹⁷ İlyas Yaşayacak, *Afyonkarahisar'daki Ahşap Destekli Camiler* (Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 173.

¹⁸ Beylerbeyi ve İmralı Fatihî Kara Timurtaş Paşa'nın (v.1404) oğludur. Yıldırım Bayezid, Mehmet Çelebi dönemlerinde büyük hizmetlerde bulunmuş, II. Murad devrinde hizmetinin karşılığı olarak Beylerbeyi makamına getirilmiştir. İstanbul'un Fethine katılmış, ardından hac görevini ifa edip belli bir süre Afyon'da ikamet etmiştir. Kendisinin cami, medrese başta olmak üzere Bursa, Bergama ve Afyonda vakfiyeleri bulunmaktadır. Özellikle tercüme faaliyetlerine verdiği önemle meşhur olan Umur Bey'in kayda değer kitap koleksiyonu vardır. Önemli bir siyasetçi ve ilim insanıdır. [Yusuf İlgar, “Tarih İçinde Afyonkarahisar'da Kaybolan Tarihi Eserlerimiz; Umur Bey Külliyesi”, 1. *Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu*, ed. Mehmet Sarlık, ed. Emel Can (Afyon: Afyon Belediyesi Yayınları,1990), 91-92.]

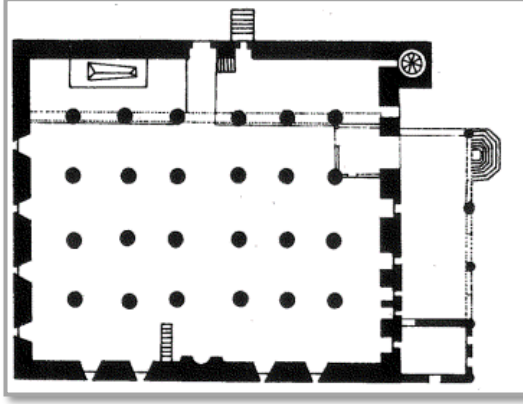
¹⁹ İlgar, “Tarih İçinde Afyonkarahisar'da Kaybolan Tarihi Eserlerimiz; Umur Bey Külliyesi”, 102.

²⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2023), 1/576.

²¹ Bursa Umur Bey Cami kapısının sağ ve sol tarafında birer adet vakfiye kitabesi bulunmaktadır. Bunlardan 7 satırlık sağ kitabesinin en alt satırında Karahisar'da bir cami, bir medrese, bir hamam ve bir kervansaray ile bunların ihtiyaçlarının karşılanması için vakfettiği diğer vakıflardan bahsedilmektedir. Kitabe görseli, transkripsiyonu ve tercümesi için bkz. (Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi* (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1953), 239-242.) Harici olarak vakfın ilk mütevellisi ve medresenin ilk müderrisi olan Hüsameddin Hasan Efendi'nin Vakfiyesinde yapı hakkında bilgi verildiği zikredilmiş ancak vakfiyeye ulaşma imkânımız olmamıştır. [İlgar, “Tarih İçinde Afyonkarahisar'da Kaybolan Tarihi Eserlerimiz; Umur Bey Külliyesi”, 97.]

²² İlgar, “Tarih İçinde Afyonkarahisar'da Kaybolan Tarihi Eserlerimiz; Umur Bey Külliyesi”, 103.

²³ Örneğin; Ekrem Hakkı Ayverdi, “Osmanlı Mimarisinin İlk Devri” dizisinin II. cildinin 211 ile 213'üncü sayfalarında Umur Bey Mescidi başlığında Paşa Camii'ni ele almak istemiştir. Ancak caminin bir diğer ismi olan “At Pazarı”nı “Ot Pazarı” ile karıştırmış olsa gerek, mebhuz bölümde tarihi kaynaklar



Şekil 3: Afyon Paşa (Umur Bey) Camii planı²⁴

Cami, 26,80 m x 23,20 m ölçülerinde, 40 cm çapında toplamda 24 adet ahşap direk üzerine bina edilmiştir. Caminin kuzeydoğu köşesinde, revaklı kısmın sağında ana beden duvara bitişik taş kaide üzerine mineli tuğla ile örülmüş bir minaresi vardır. Afyonkarahisar Kuyusu Camii minaresine benzer çatıklı motif verilerek değişik renk tuğla ile örülmüş olan minare Selçuklu mimari tarzındadır. Özellikle şerefenin altındaki “Kirpi silme” devrinin en klasik örneklerindedir.²⁵

Caminin doğu cephesi başlangıçta açık olmakla birlikte 1676 yılında yapılan tamirat²⁶ esnasında buraya 5 ahşap direk üzerine basık kemerli revak şeklinde kiremit çatılı bir bölüm eklenmiştir.²⁷ Revaklı bölümün kible tarafındaki köşesi yıkılmadan önce kapatılarak oda haline getirilmiştir. Bu eklemeye birlikte doğu girişine on basamaklı taş merdiven ile çıkılır olmuştur. ²⁸ Sonradan

uyuşurken mimari özellik olarak Felâzade Süleyman Çavuşun yaptırmış olduğu Ot Pazarı Camii'ni anlatmış ve planını koymuştur.

²⁴ Yaşayacak, *Afyonkarahisar'daki Ahşap Destekli Camiler*, 173.

²⁵ İlgar, “Tarih İçinde Afyonkarahisar’da Kaybolan Tarihi Eserlerimiz; Umur Bey Külliyesi”, 102.

²⁶ Tamiratın gerçekleştirilmesi için Umur Bey’in vakfiyesinden olan Alaca Hamamın mermer döşemeleri ve bakır kazanı 400 esedi kuruşa satılmıştır. (bk. Yusuf İlgar, “Tarih İçinde Afyonkarahisar’da Kaybolan Tarihi Eserlerimiz; Umur Bey Külliyesi”, 97).

²⁷ Akkan, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Afyon’daki Vakıf Hizmetleri*, 28.

²⁸ İlgar, “Tarih İçinde Afyonkarahisar’da Kaybolan Tarihi Eserlerimiz; Umur Bey Külliyesi”, 98.

minarenin önüne medresenin olduğu yere 5 m eninde iki katlı bir de Kadiri Tekke'si yapılmıştır.²⁹

Yapının birisi kuzey (son cemaat yerinin bulunduğu taraf) diğeri doğu tarafından olmak üzere iki girişi vardır. Kadınlar mahfili son cemaat yerinin üzerinde olup; hem doğu kapısından girilmek suretiyle dışarıdan, hem de kuzey kapısının hemen solundaki merdivenler sayesinde içeriden ulaşılma imkânı bulunmaktadır.³⁰

Harim kibleye dik yedi sahindan oluşmaktadır. Orta sahin diğerlerine göre 40 cm yüksekliktedir. Ana kirişlerin üzerine 50 cm ara ile 20 cm çaplı yuvarlak ahşap tali kirişler konulmuştur. Tavan kirişlerinde kullanılan ahşap, çıralı çam olup



Şekil 4: Afyon Paşa (Umur Bey) Camii'nin doğu girişi ve sonradan eklenen revaklı bölme

30x30 cm ebadında çift kiriştir ve kolon başlığının üzerlerine ayrıca yastık kirişler konulmuştur.³¹ Mukarnas başlıklı ahşap sütunların gövdesi sonradan yağlı boya ile mermer deseni verilmiştir. 120 cm kalınlıkta kesme taştan yapılan cami duvarlarının iç yüzü sıvalı olup beyaz renge boyanmıştır. Mihrap duvarında 4 halifenin isimleri yazılmış madalyonlar ve mihrapta bulunan on dokuzuncu yüzyıl kalem işçiliği dışında tezyinatı bulunmamaktadır.³²

²⁹ Akkan, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Afyon'daki Vakıf Hizmetleri*, 28.

³⁰ İlgar, "Tarih İçinde Afyonkarahisar'da Kaybolan Tarihi Eserlerimiz; Umur Bey Külliyesi", 102.

³¹ Selami Akkan, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Afyon'daki Vakıf Hizmetleri* (Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 28.

³² İlgar, "Tarih İçinde Afyonkarahisar'da Kaybolan Tarihi Eserlerimiz; Umur Bey Külliyesi", 102.



Şekil 5: Afyon Paşa (Umur Bey) Camii harimi³³



Şekil 6: Afyon Paşa (Umur Bey) Camii mahfili³⁴

Pencereler, üstleri tam yuvarlak kemerli ve içe doğru genişleyecek şekildedir. Toplamda on dokuz adet olan pencerelerden dördü batı cephesinde, dördü güney cephesinde (mihrabın iki yanına ikişer adet olacak şekilde) ve on biri doğu cephesinde (biri sonradan eklenen kiremit çatılı odaya açılacak şekilde) yerleştirilmiştir.³⁵



Şekil 7: Afyon Paşa (Umur Bey) Camii'nin meydana görünümü³⁶

Osmanlı'nın Afyon'daki ilk medresesi³⁷ olma özelliğine sahip medrese, kervansaray ve tekkenin bulunduğu Umur Bey'in külliyesi, Afyon Vilâyeti Belediye Encümeni'nin almış olduğu

³³ Salt Araştırma, "Umurbey (Demirtaş Paşa Zade) Camii iç mekânı" (Erişim Tarihi: 13.11.2022).

³⁴ İlim Cephesi, "Caminin Üstüne Zafer Anıtı Diktiler" (Erişim Tarihi: 13.11.2022).

³⁵ İlgar, "Tarih İçinde Afyonkarahisar'da Kaybolan Tarihi Eserlerimiz; Umur Bey Külliyesi", 99.

³⁶ İlgar, "Afyonkarahisar'da Eğitim", 280.

³⁷ İlgar, "Afyonkarahisar'da Eğitim", 281.

10.10.1933 tarih ve 1368 numaralı kararıyla³⁸ Büyük Zafer Abidesi mahalli için istimlak olunmak üzere yıktırılmıştır.³⁹

Ali Saim Ülgen Fotoğraf Koleksiyonunda bulunan ve arkasına “yıkılmadan az önce” notu düşülen 1933 tarihli fotoğraf yapı hakkında ulaşabildiğimiz son vesikadır.

³⁸ Yusuf İlgar'ın “Tarih İçinde Afyonkarahisar'da Kaybolan Tarihi Eserlerimiz; Umur Bey Külliyesi” adlı bildirisinin 104 ve 105'inci sayfalarında yapının istimlakı ile ilgili olarak Afyon Vilayeti Belediye Encümen kararını aynen vermiştir. Şöyle ki; “Zafer Abidesi yeri için paşa camisi ile Tehmisci oğlu Şükrü Deperli zade Ahmet, Çam Göz Oğullarından Kanlıca Kadir Efendi ile müşterek hemşiresi altı parmak oğullarından Hasan Kızı Şerife hanım ve efendilere ait evlerin istimlakı menafii umumiye iktizasından bulunduğu hakkında ki Vilayet İdare Heyetinin 17/9/1933 tarih ve 504/489 numaralı kararı okundu: İcabı hal görüldü:

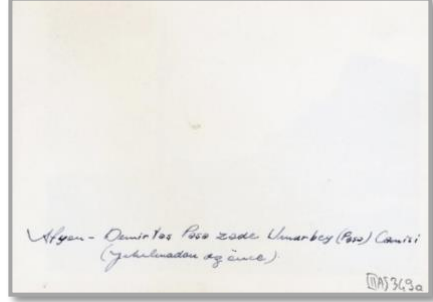
Menafil Umumiye namına lüzum istimlakı Vilayet İdare Heyetince karar altına alınan paşa camini ile mezkûr evlere bedel takdiri ve muhammin olarak belediye azasından Yüzbaşı Zade Haldı Meydan Zade Hacı Ali, terzi zade Bekir, Hacı zaid zade Bekir Tapu Müdürü Niyazi, Evkaf Müdürü Hakkı Beylerle halktan Yarımali oğlu Mahmut Çavuş, Hacı Apan Zade Hüseyin, Vaiz zade Saip Beyleri 6 inci madde mucibince ikişer lira ücret mahalline gidilmek üzere 19/9/1933 salı günü vasati saat on bire davet edilmeleri için tebligat ifasına 18/9/1933 tarihinde karar verildi.” (Belediye Encümen Kararı no:1168, tarih 18.09.1933).

Büyük Zafer Abidesi mahalli için istimlak olunan yerler hakkında idare-i hususiye müdüriyeti ile cam göz oğlu Kadir, Altı parmak oğlu Şerife ve Evkaftan müdüriyetinin itiraznameleri birer birer okunduktan sonra görüldü: Paşa Cami ile Kadri vakfına ait mahallerin buldukları mevki ve miktarı mesahaya muhamminlerce takdir edilen bedeller çok dön görülmüş; Bunlardan paşa camisine “1290” ve kadi vakfine ait yerler içine “450” liraki cam'an hey'eti umumiyesine “1650” liraya iblağış.

Tağmisci zade Şükrü Efendi hanesine takdir edilen bedel bugünkü alım ve satımına göre çok olduğundan “1850” liraya tenzili ve altı parmak oğlu kızı Şerife hanımın hanesine elli lira ilavesiyle “800” liraya ve dehşatli zadeler medresesine elli lira “1250” lira kıymet takdiri muvafıkı muadelet olmakla beraber bugünkü rayiçlerinede uygun olduğu anlaşılmıştır.

Deperli zade Ahmet Efendi hanesi ile cam gözoğlu Kadir Efendi evlerine takdir edilen kıymetleri yerinde bulunduğu cihetle aynen ibkalarına azadan terzi zade Bekir, Hacı Sait Zade Bekir beyleri müstenkif kalmaları suretile keyfiyetin vilayeti celileye arzına 10/10/1933 tarihinde karar verildi...” (Belediye Encümen Kararı no:1168, tarih 18.09.1933. Bu Karar Afyon Beldemiz Dergisi 9'uncu sayıda yayınlanmıştır).

³⁹ Akkan, Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Afyon'daki Vakıf Hizmetleri, 29.



Şekil 8-9: Afyon Paşa (Umur Bey) Camii'nin yıkılmadan önceki son fotoğrafı ve arka yüzünde bulunan not. (1933)⁴⁰

Külliyenin yerinde bugün Zafer Anıtı, Anıt Park, Belediye Binası, Ali Çetinkaya Kız Meslek Lisesi, Özel İdare Binası ve Dumlupınar İlköğretim Okulu bulunmaktadır.⁴¹

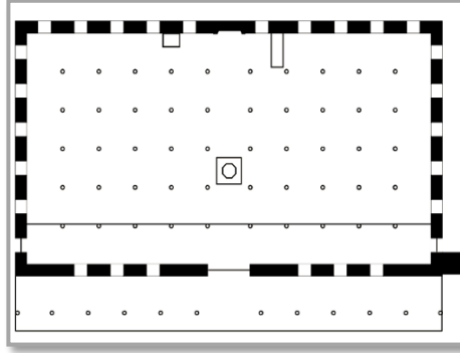
Afyon Paşa Camii (M. 2020)

Afyon Paşa Camii, Afyonkarahisar'ın merkez ilçesinin yeni yerleşim yerlerinden olan Hasan Karaağaç Mahallesinde yıkıldığı yere kuş uçuşu 3,20 km mesafededir. 2018 yılında hayırsever iş adamı Ahmet Çelikörs ve belediyenin ortaklığı ile inşasına başlanılmıştır. Afyonkarahisar Paşa Camii için 17.10.2017 tarih ve 26/35 sayılı yapı ruhsatı verilmiştir. Yapımı 2 yıl süren bu eser 29 Mayıs 2020 tarihinde Cuma namazıyla birlikte 87 yıl sonra tekrar aynı isimle ibadete açılmıştır.⁴²

⁴⁰ Salt Araştırma, "Umurbey (Demirtaş Paşa Zade) Camii dış cephesi" (Erişim Tarihi: 13.11.2022).

⁴¹ Akkan, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Afyon'daki Vakıf Hizmetleri*, 29.

⁴² Temellerinin atıldığı tarihte Belediye Başkanı Burhanettin Çoban ve İl Müftüsü Şükrü Kabukçu iken, daha sonra yapılan seçim ve atama ile açılışını yapmak yeni belediye başkanı Mehmet Zeybek Bey'e ve İl Müftüsü Sinan Kazancı Bey'e nasip olmuştur. Cami adına "Paşa Camii ve Kuran Kursu Müstemilatını Yaptırma Derneği" kurulmuştur. Dernek Başkanı olarak Ziraat Mühendisi Bilal Doğru Bey seçilmiştir. (Bk. *Afyonkarahisar Müftülüğü, "Müftülerimiz" (Erişim Tarihi: 28.12.2022)*. *Afyon Belediyesi, "Geçmişten Günümüze Belediye Başkanlarımız" (Erişim 28.12.2022)* Caminin yeni yapılmasından mütevellit eser hakkındaki bilgilere Dernek Başkanı Bilal Bey ile yaptığımız görüşmelerden ve 12 Eylül 2022 tarihli Paşa Camisine yaptığımız ziyarette yerinden inceleme sonucu elde ettiğimiz verilerden ulaşılmaktadır.



Şekil 10: Afyon Paşa Camii planı⁴³

Yapımında 13. yüzyılın önemli camilerinden olan Sivrihisar Ulu Camii, Eşrefoğlu Ulu Camii, Afyon Ulu Camii'nden esinlenilmiştir. Ayrıca ilk hali olan Paşa Camii'nden esintiler taşımaktadır. Doğu-batı istikametine uzanan caminin dış ölçüleri 51.80 m x 33.40 m⁴⁴ olup, enine dikdörtgen plan şemasındadır.

Kırma çatılı ve kurşun örtülü olan cami kûfe tipi plan şemasına sahiptir. Kibleye dikey on bir sağından oluşmaktadır. Afyon Ulu Camii'nde olduğu gibi⁴⁵ kuzey-güney doğrultusunda orta sağın diğerlerinden daha yüksek tutulmuştur.

⁴³ Ömer Faruk Akın - Adobe İllüstratör Çizimi.

⁴⁴ Ömer Faruk Akın - Bireysel ölçümlerimdir. (Hata payı mevcuttur).

⁴⁵Zekiye Uysal, "Afyon Ulu Câmii'nin Ahşap Üzerine Boyalı Nakışları", 3. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu (Afyonkarahisar: Afyon Belediyesi Yayınları, 1993), 237.

Caminin kuzeydoğu köşesinde ana beden duvara bitişik taş kaide üzerine oturtulmuş tuğla örgü minare bulunmaktadır. Bu minare yıktırılan paşa camisinde de olduğu gibi Afyonkarahisar Kuyulu Cami minaresine benzer bir şekilde ve tipik bir Selçuklu minaresi olarak inşa edilmiştir.



Şekil 11: Afyon Paşa Camii kuzey cephesi⁴⁶

Esinlenen camilerde yapım tekniği olarak moloz taş kullanılmasına rağmen⁴⁷ ilk halinde olduğu gibi Paşa Camii'nde kesme taş tercih edilmiştir. Zeminden 2 sıra bazalt taşının üstüne, Afyon yöresinin yerel ocaklarından çıkartılan, kesme tuf taşı örülen cami duvarlarının kalınlığı 130 cm'dir. Tuf taşları 30x40x60 cm ölçülerine sahiptir. Genişliği 40 cm olan dış duvar ile iç duvar arasında kalan 50 cm'lik boşluğa kırma taş doldurulmuş ve tutması için toplamda 60 ton kurşun dökülmüştür. Taşlar geleneksel Türk-İslam mimarisinde sıklıkla kullanılan ve sağlamlığı ile öne çıkan Horosan harcı ile örülmüştür.

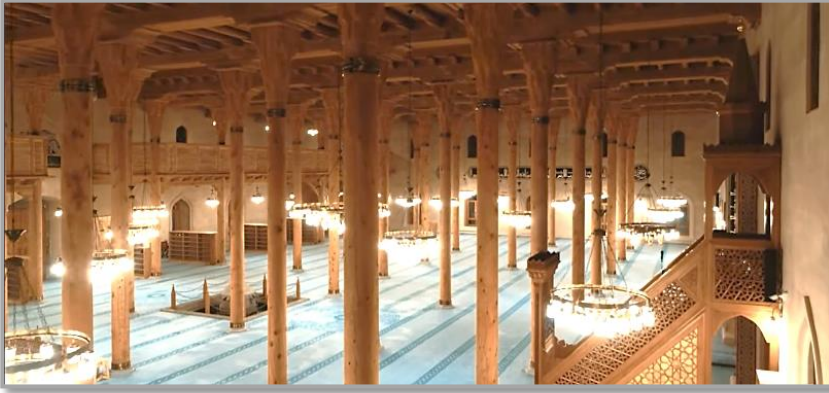
Caminin birisi kuzey (ana giriş) diğerleri doğu ve batı tarafında olmak üzere beş basamakla çıkılan üç girişi vardır. Batı ve doğu girişi sade bir kapıdan ibaretken kuzey girişinde mükemmel işçilikle Selçuklu motiflerinin işlenmiş olduğu taş kapısı mevcuttur.

⁴⁶ Sertdemir-Ergün, "Afyonkarahisar Paşa Camii - Mekan ve Kıyam 30.Bölüm", 00:05:52.

⁴⁷ Filiz Karakuş, "13. Yüzyılda Anadolu'da İnşa Edilen Ahşap Direkli Camiler Üzerine Değerlendirme Çalışması" *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication* 11/1 (Ocak2021). 133,140,152.

Taç kapı zımparaya müsaitliği ve kolay işlenebilirliği ile öne çıkan "narksis" isimli taştan yerel bir ocaktan temin edilerek yapılmıştır. Taç kapısının üstünde kûfi hatla Tevbe Suresi'nin 18. ayetinin ilk kısmı olan; "*Allah'ın mescitlerini, ancak Allah'a ve ahiret gününe iman eden kimseler imar edebilirler.*" yazmaktadır.

Doğu kapısının sağından, batı kapısının solundan mahfile çıkmak için merdivenler mevcuttur. Taç kapının arka yüzünde bulunan tezyinat sebebiyle mahfil ikiye bölünmüş ve kafes şeklinde kapatılmıştır. Mahfilin alt tarafında sütunla duvar arasına kibleye dik gelecek şekilde ayakkabılıklar yerleştirilmiştir.



Şekil 12: Afyon Paşa Camii harimi⁴⁸

Örtü sistemi, harimde 50 ve son cemaat yerinde 12 adet olmak üzere toplam 62 ahşap direk⁴⁹ taşınmaktadır. Direkler arası 4,40 metre mesafe mevcuttur. Altta sekizgen bazalt taşına oturtulmuş direkler bilezikten bileziğe 6 metredir. Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nden bire bir taklit edilerek yapılmış olan mukarnaslı direk başlıkları ile zemin birleşim yerlerinde 8 cm'lik pirinç halkalar kullanılmıştır. Böylece toplamda 8 metre çatı yüksekliğine ulaşılmıştır. Orta sahnın diğerlerine göre 40 cm daha yüksektir.

⁴⁸ Buğra Sertdemir-Şenol Ergün, "Afyonkarahisar Paşa Camii - Mekan ve Kıyam 30.Bölüm". *Youtube* (13.11.2022), 00:04:40.

⁴⁹ Bu direkler 42 cm çapında silindirik formu olup Akdeniz bölgesine özgü yekpare kokulu Toros sedir ağacındandır. Toplamda 1500 metreküp sedir ağacı kullanılmıştır.

İnşa süresinin kısalığı sebebi ile sedir ağaçlarının kuruması beklenilememiş, bu sebeple zamanla üzerlerinde çatlaklar oluşmuştur. Bu çatlakların dik olmayacak şekilde oluşu yüzyıllarca ayakta durabilen sedirlerde herhangi bir mukavemet eksikliğine yol açmamaktadır. Caminin girişinden yaklaşık 9 metre içeriye konumlandırılan şadırvan, ortamın nemini arttırarak direklerde oluşabilecek muhtemel büyük çatlakları engellemektedir.⁵⁰



Şekil 13: Afyon Paşa Camii'nin havuzu⁵¹

İç duvarlarda sıva yapılmamış, taşların doğal görünümü korunmuştur. İlk Paşa Camii'nde olduğu gibi duvarlara madalyon olarak; minberin sağından sırasıyla Allah (c.c), Hz. Ebubekir ve Hz. Osman'ın isimleri, mihrabın solundan ise yine sırasıyla Hz. Muhammed (sav), Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin isimleri celi sülüs hattıyla ile meşk edilmiştir. Cami içi tezyinattaki hatlar Ali Hüsrevoğlu'na ait olup, ayetlerin seçimini de kendisi yapmıştır. Madalyonlar haricindeki yazılar ise kûfî hattı ile meşk edilmiştir. Doğu duvarında Hz. Hasan'ın isminin hizasından Hûd Sûresinin 114'üncü ayeti "*Gündüzün iki tarafında ve gecenin yakınlarında salatı ikame*

⁵⁰ Dernek başkanı Bilal Bey'den öğrendiğimiz kadarıyla başlangıçta Bursa Ulu Camisinde bulunan şadırvandan esinlenerek abdest almak için yapılmak istenen şadırvan, daha sonraları havuz formu verilerek akustik ve estetik bir yapıya büründürülmüştür. Kare havuzun içerisine sekizgen kümbet formunda yapılmıştır. Yapımında Afyon yöresinin meşhur tuf taşı kullanılmıştır.

⁵¹ Sertdemir-Ergün, "Afyonkarahisar Paşa Camii - Mekan ve Kıyam 30.Bölüm", 00:09:35.

et. Çünkü iyilikler kötülükleri giderir. Bu, anlayanlara bir öğüttür"⁵² meşk edilmiştir.

Batı duvarına da aynı şekilde Hz. Hüseyin'in isminin hizasından Câsiye Sûresinin 36'ncı ayeti "Göklerin rabbi, yerin rabbi, bütün âlemlerin rabbi olan Allah'a, yalnız O'na hamdolsun!"⁵³ meşk edilmiştir.



Şekil 14: Afyon Paşa Camii hüsn-i hat örneği⁵⁴ Hûd/114.

Kuzey duvarında ise eşine az rastlanır taş işçiliği ile kalem işi motifler çizilmiş ve altına Kasas Sûresinin 88. ayetinin son kısmı "Allah ile birlikte başka bir tanrıya yalvarma! O'ndan başka tanrı yoktur. O'nun zatından başka her şey yok olacaktır. Hüküm yalnızca O'nundur ve siz ancak O'na döndürüleceksiniz."⁵⁵ meşk edilmiştir.

Afyon Paşa Camii'nde hâkim olan sadelik, mihrap bölümünü daha da göz alıcı kılmaktadır. Tezyinatı Bursa Ulu Cami mihrabı ile benzerlik taşımaktadır. Motif, hat ve geometrik şekiller ile bezenmiş olan mihrapta, içten dışa doğru, meşeden geometrik desenler, satranç kûfi ile Esmâ-i-Hüsnâ, Kûfi hat ile Âyetü'l-kürsî ve diğer harici desenler bulunmaktadır.

⁵² Kur'an Yolu (Erişim 21 Mayıs 2024), Hûd 11/114.

⁵³ Kur'an Yolu (Erişim 21 Mayıs 2024), Câsiye 45/36.

⁵⁴ Sertdemir-Ergün, "Afyonkarahisar Paşa Camii - Mekan ve Kıyam 30.Bölüm", 00:16:33.

⁵⁵ Kur'an Yolu (Erişim 21 Mayıs 2024), Kasas 28/88.



Şekil 15: Mihrap detayları⁵⁶

Mihrabın tam üstünde Ankebut Sûresi 45. ayetinin ilk kısmı “Kitaptan sana vahyedilenleri oku, namazı özenle kıl”⁵⁷ yazmaktadır. Caminin içerisinde bulunan kürsü, mihrap, minber, kapılar ve müezzin mahfili, meşe veya akça ağaçtan karışık olarak yaptırılmıştır.

Camideki pencereler, üstleri sivri kemerli olarak Osman Nuri Turan tarafından tasarlanmış ve yaptırılmıştır. 130 cm en ve 270 cm yüksekliğe sahip pencerelerin iç tarafı çam, dış tarafı alüminyum kaplamalıdır. Toplamda yirmi altı adet pencere ile aydınlatılmaktadır. Bunlardan beşi batı, beşi doğu, beşi mihrabın solunda, beşi mihrabın sağında, üçer adet taç kapsının iki yanında olacak şekilde konumlandırılmıştır. Geometrik desenli elvan pencereler, diğer pencerelerin üst hizasına yerleştirilmiştir. Böylelikle ferah ve huşu dolu bir ortamın oluşması sağlanmıştır.

⁵⁶ Ömer Faruk AKIN, 12 Eylül 2022.

⁵⁷ Kur’an Yolu (Erişim 21 Mayıs 2024), Hûd 29/45.



Şekil 16: Afyon Paşa Camii pencere detayları⁵⁸

Caminin aynı zamanda avlusunda dernek ve imam odası, gasil hane ve abdesthanesi bulunan bir bina ile üzerinde sabır, merhamet, cömertlik gibi ahlaki hasletlerin yazıldığı sekiz direkli şadırvanı bulunmaktadır. İlerleyen zamanda özel dini ihtisas binası eklenmesi de planlanmaktadır.



Şekil 17-18: Afyon Paşa Camii taç kapısının içten ve dıştan görünümü⁵⁹

⁵⁸ Sertdemir-Ergün, "Afyonkarahisar Paşa Camii - Mekan ve Kıyam 30.Bölüm", 00:14:41.

⁵⁹ Ömer Faruk AKIN, 12 Eylül 2022.

Sonuç

Araştırmamızın çıkış noktasını oluşturan ana fikirlerinden birisi, bir toplumun mimari üslubunun, o toplumun mevcut düzenini ifade etmesinin yanında barındırdığı yapısal dengenin de bir göstergesi olduğunu belirtmekti. Araştırmamızda ilk elde ettiğimiz sonuç, bozulduğu söylenen bu dengenin, Afyon Paşa Camii gibi eserlerle tekrar sağlanabileceğine dair bir kanaatin oluşmasıdır.

Bu çalışmanın bir diğer önemli sonucu da geçmişin birikiminin günümüz teknolojisi ile tekrar yaşatılabileceğini göstermektir. Eserin tasarımında esin kaynağı olarak klasiğin dışında 13. yüzyıl camilerinin oluşu, atalarımızın mimari anlayışında yer alan yapı plan tipleri ve unsurlarının ön plana çıkartılarak yaşatılması bağlamında önem arz etmektedir. Yüzyıllar içerisinde oluşan cami medeniyetinin en önemli özelliklerini kendi içerisinde harmanlayan bu eser her ne kadar taklit edilerek inşa edilmiş olsa da özgünlüğünü muhafaza ettiğini kabul etmek gerektir.

Paşa Camii'nin yapımında kullanılan doğal malzemelerin mevcudiyeti son zamanlarda artış gösteren suni inşaat ürünlerinin kullanımına karşın güzel bir örnek olmalıdır. Zira insanoğlu yaşamını ancak fitratına uygun malzemeler ile idame ettirebilir. Sağlığımıza tehdit oluşturabilecek bir ortamda geleceğin inşası çok da mümkün olmayacaktır. Yaptığımız gözlemlerde son yarım asır içerisinde yapılan ve yeni olarak kabul edebileceğimiz birçok caminin duvarlarının sıvası dökülmeye, kubbelerin kurşunu bozulmaya ve harimde rutubetlerin oluşmaya başladığı görülmüştür.

Günümüzde camilerin inşasında yapılan mimari hataların ve tasarımlarındaki bilinçsiz oynamaların önem arz etmediğini düşünmek hazin bir umursamazlığın göstergesi olarak kabul etmekteyiz. Unutulmamalıdır ki, bundan bir asır sonrasında yapılan her hatalı yapı tarihi eser niteliği taşıyabilecektir. Din ve örfümüzde bulunmayan motifleri, estetik kaygıdan uzak ahşap işçilikleri, ehil olmayan firmalara verilen kalem işlerini ve süsleme adı altında yapılan abartılı çizimleri tanımlamakta bugün

zorlandığımız varsayılırsa, gelecekte oluşabilecek muhtemel anlamsız boşluğun doldurulması daha da güçleşecektir.

Makalemizde vardığımız sonuçlardan bir diğeri de camilerin sadece dinî mimari çatısı altında incelemenin ve inşa etmenin yapının asıl amacından uzaklaştıracağı kanaatidir. Hâlbuki camilerin işlevi beş vakit ibadetin yanında evlilikten ölüme, tebliğden eğitime, sohbetten toplantıya, siyasetten örgütlenmeye her anlamda işlevselliğini muhafaza eden bir konuma sahip olmalıdır. İlk Paşa Camii, bu anlamda halkın ihtiyacını karşılayabilecek bir yapıya sahipti. Aynı şekilde yeni yapılan cami, özellikleri itibari ile bu ihtiyaçları günümüzde karşılamaya muktedir görünmektedir.

Finansman / Funding:

This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest:

The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Afyon Belediyesi, "Geçmişten Günümüze Belediye Başkanlarımız" (Erişim 28.12.2022) <https://www.afyon.bel.tr/kurumsalkategori/1/105/eski-baskanlar.aspx>
- Afyonkarahisar Müftülüğü, "Müftülerimiz" (Erişim Tarihi: 28.12.2022) <https://afyonkarahisar.diyaret.gov.tr/Sayfalar/personlist.aspx?MenuCategory=Kurumsal2&ContentCategory=muftulerimiz>
- Akçay, Mustafa. "İmanın Oluşumunda Fıtratın Rolü", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1996), 273-294.
- Akkan, Selami. *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Afyon'daki Vakıf Hizmetleri*. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Antel, Ayla. "Geçmişten Günümüze Cami Mimarisinin Gelişim", *1. Ulusal Cami Mimarisi Sempozyumu: Gelenekten Geleceğe Cami Mimarisinde Çağdaş Tasarım ve Teknolojileri* ed. Hale Tokay vd. 257-262. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Aydın, Ali Rıza. "İnanma İhtiyacı ve Dinî Ritüellerin Psikolojik Değeri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 9/3 (2009), 87-98.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Fatih Devri Mimarisi*. İstanbul: İstanbul Matbaası, 1953.
- Batuman, Bülent. *Millletin Mimarisi Yeni İslamcı Ulus İnşasının Kent ve Mekan Siyaseti*. İstanbul: Metis Yayınları, 2019.
- Binler, Hayati. "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Camilerin Şehir İçindeki Yeri ve Ehemmiyeti" *1. Ulusal Cami Mimarisi Sempozyumu: Gelenekten Geleceğe Cami Mimarisinde Çağdaş Tasarım ve Teknolojileri*. ed. Hale Tokay vd. 379-388. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Can, Yılmaz - Gün, Recep. *İslam Sanatına Giriş*. İstanbul: DEM Yayınları, 2015.
- Can, Yılmaz - Gün, Recep. *Türk İslam Sanatları ve Estetiği*. İstanbul: Kayhan Yayınları, 2015.
- Can, Yılmaz. *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*. Ankara: TDV Yayınları, 1. Basım, 1995.
- Diveli, Melek Kutlu. "Geçmişten Günümüze Cami Mimarisinde Etkin Güç Olarak: Dönemsel Aktörler", *1. Ulusal Cami Mimarisi Sempozyumu: Gelenekten Geleceğe Cami Mimarisinde Çağdaş Tasarım ve Teknolojileri*. ed. Hale Tokay vd. 105-114. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Ergüvenç, M. Yılmaz. *İslam Mimarlık Sanatı*. İstanbul: Puslu Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Eşmeli, İsmet. "Dinlerde Mabet-İbadet İlişkisi (Yahudilik Örneği)", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2019), 24-43.
- İlgar, Yusuf. "Afyonkarahisar'da Eğitim". Anadolu'nun Kilidi Afyon. ed. Muzaffer Uyan vd. Afyon: Afyon Valiliği Yayınları, 2004.
- İlgar, Yusuf. "Tarih İçinde Afyonkarahisar'da Kaybolan Tarihi Eserlerimiz; Umur Bey Külliyesi". *1. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu*. ed. Mehmet Sarlık - Emel Can. 1/91-113. Afyonkarahisar: Afyon Belediyesi Yayınları, 1990.
- İlim Cephesi, "Caminin Üstüne Zafer Anıtı Diktiler" (Erişim Tarihi: 13.11.2022) <https://www.ilimcephesi.com/caminin-ustune-zafer-aniti-diktiler/>
- Karakuş, Filiz. "13. Yüzyılda Anadolu'da İnşa Edilen Ahşap Direkli Camiler Üzerine Değerlendirme Çalışması". *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication* 11/1 (Ocak2021), 131-161.
- Kur'an Yolu. Erişim 29 Aralık 2022. <https://kuran.diyaret.gov.tr>

- Salt Araştırma, "Kocatepe Camii'nin (Ankara) 1/200 Ölçekli Maketinin Fotoğrafi" (Erişim Tarihi: 29.12.2022). <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/195452>
- Salt Araştırma, "Umurbey (Demirtaş Paşa Zade) Camii İç Mekânı" (Erişim Tarihi: 13.11.2022) <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/87595>
- Salt Araştırma, "Umurbey (Demirtaş Paşa Zade) Camii İç Mekânı" (Erişim Tarihi: 12.03.2024) <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/82604>
- Sertdemir, Buğra – Ergün, Şenol. "Afyonkarahisar Paşa Camii - Mekan ve Kıyım 30.Bölüm". *Youtube*. Yayın Tarihi 19.10.2021.
- Tayla, Hüsrev "Kocatepe Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/141-142. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), "Ankara Kocatepe Camii" (Erişim Tarihi: 29.12.2022). <https://tdv.org/tr-TR/proje/ankara-kocatepe-camii/>
- Uysal, Zekiye. "Afyon Ulu Câmii'nin Ahşap Üzerine Boyalı Nakışları". 3. *Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu*. ed. Mehmet Sarlık. 1/236-248. Afyonkarahisar: Afyon Belediyesi Yayınları, 1993.
- Uzun, Çağrı. *Günümüz Cami Mimarisinin İşlev-Biçim ve Teknoloji İlişkisi Açısından İncelenmesi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 14. Basım, 2023.
- Yaşayacak, İlyas. *Afyonkarahisar'daki Ahşap Destekli Camiler*. Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

